УДК 811.161–112/366.2

Приступа Т. І.,
доцент кафедри філології, перекладу та мовної комунікації
Національної академії Національної гвардії України

УКРАЇНСЬКІ ТА РОСІЙСЬКІ МОВОЗНАВЦІ 70-Х РР. XIX СТ. – 30-Х РР. XX СТ. ПРО ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОРФОЛОГІЧНИХ ФОРМ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Анотація. У статті вперше здійснено спробу комплексно проаналізувати й систематизувати в лінгвоісторіографічному аспекті результати досліджень українськими та російськими лінгвістами 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. питання джерел вивчення розвитку морфологічної будови східнослов'янських мов, їх ієрархії й доцільності. Автор спробував прослідити взаємодію різних підходів і гіпотез, їх внесок у розвиток методології лінгвогенетичних досліджень давньоруської мови в наступний період.

Ключові слова: писемні пам'ятки, говори, діалект, світські документи, церковнослов'янська мова.

Постановка проблеми. Про інтерес до історії розвитку наукової лінгвістичної думки свідчить значна кількість праць, присвячених лінгвогенетичним дослідженням, завдяки яким у науковий ужиток увійшли незаслужено забуті імена низки дослідників, в інтерпретацію поглядів видатних учених минулого були внесені уточнення, ясніше й повніше були представлені характерні риси окремих періодів розвитку мовознавства. Проте розробка методології лінгвоісторіографічного опису залишається одним із актуальних питань загального мовознавства. До того ж у сучасному культурно-політичному просторі України спостерігається великий інтерес до історії нашого народу та його мови, що не може не бути відображено й у наукових студіях. Отже, критичний аналіз наукового досвіду минулого в питанні джерел дослідження історії розвитку мови є актуальним.

Наукова спадщина українських і російських мовознавців кінця XIX ст. – початку XX ст. висвітлена в працях В.В. Виноградова, Т.О. Амірової, Б.О. Ольховикова, Ю.В. Рождественського, О.І. Білодіда, С.Д. Кацнельсона, О.В. Бондарка, В.Ю. Франчук, В.М. Русанівського, А.С. Зеленька, А.П. Загнітка, В.М. Живова та ін. У дисертаційному дослідженні І.М. Рябініної було зроблено пробу систематизувати їхні погляди на джерела дослідження походження й розвитку східнослов'янських мов. Проте питання джерел вивчення історії морфологічних форм залишилось нерозв'язаним.

Метою статті є проаналізувати й систематизувати в лінгвоісторіографічному аспекті погляди вчених Харківської, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на джерела вивчення історії морфологічних форм східнослов'янських мов.

Актуальність статті зумовлена відсутністю комплексних історіографічних досліджень із розвитку морфологічної будови східнослов'янських мов і необхідністю розробки методики лінгвоісторіографічних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XIX ст. російські та українські історики мови накопичили чималий досвід вивчення давньоруської й окремих східнослов'янських мов, проте залишалось кілька методологічних питань, які потребували уточнень і доопрацювання. Під час розв'язання цих питань необхідно було ретельно дослідити орфографічні традиції, їх витоки та вплив, розподілити писемні пам'ятки за жанрами і значимістю.

Ставлення мовознавців до джерел, зокрема поділ їх залежно від важливості, було неоднаковим. О.Х. Востоков у своїх дослідженнях спирався на писемні пам'ятки. І.І. Срезневський, працюючи з пам'ятками, писав про важливість даних живої народної мови, вивчення мовної географії: «Оскільки життя мови в книзі можливе лише тому, що існує або існувало життя мови народної, саме народну мову необхідно вивчати в першу чергу й навіть більшою мірою, ніж історію мови книжної» [19, с. 34].

О.О. Потебня наполягав на важливості вивчення живих говорів для відтворення історії мови, розуміючи історію мови передусім як «історію її наріч та говорів», одночасно користуючись даними писемних пам'яток [16, с. 303]. Характеризуючи діяльність О.О. Потебні, М.О. Колосова й П.Г. Житецького як істориків східнослов'янських мов, Є.Ю. Карський писав, що писемні джерела, на які вони спирались, були зазвичай не безпосередньо давньоруські рукописи, а видання їх, часто з помилками, оскільки писемні пам'ятки на той час ще не були впорядковані та досліджені [10, с. 654]. На дані сучасних українських діалектів спирався головним чином К. Михальчук, висвітлюючи історію окремих відмінкових форм українського іменника [7, с. 30, 32].

На методологічну цінність діалектологічних досліджень для пізнання законів розвитку й функціонування мови неодноразово вказував І.О. Бодуен де Куртене [12, с. 98]. Учений відзначав, що для відтворення внутрішньої історії мови в її повному розвитку необхідно використовувати такі засоби: «1) розгляд будови та складу сучасної мови в усій різноманітності й виділення окремих шарів її утворення; 2) порівняння зі спорідненими мовами ц навіть – у деяких випадках – із розвитком мови людини загалом; 3) розгляд явищ, які є наслідком впливу певної мови на іноземні, і, навпаки, дослідження слів та зворотів, запозичених у певну мову з інших мов; 4) вивчення пам'яток минулого» [1, с. 45].

Величезною заслугою О.І. Соболевського, на думку Ю.Ф. Карського, стало те, що в «хаотичну масу давньоруських пам'яток він уніс певний порядок, виокремив серед них кілька ізводів, залежно від місцевості, а отже, типові особливості цих пам'яток пов'язав не з усією давньою мовою, а з конкретними регіонами, що дало змогу говорити про діалектичний елемент в історії давньоруської мови» [10, с. 654]. Учений увів у науковий обіг значну кількість невідомих до того рукописних джерел, охарактеризував близько 80 з 500 відомих йому рукописів XI–XIV ст., визначив діалектну належність 38 писемних пам'яток і висловив припущення про діалектну віднесеність ще 61 рукопису [14, с. XIII].

У статті «Источники изучения истории русского языка в концепции А.А. Шахматова» В.І. Макаров висвітлює полеміку між М.М. Каринським і О.О. Шахматовим щодо цінності для історії мови різних писемних жанрів і традицій різних шкіл письма. З часом ця полеміка набула характеру принципової методологічної дискусії, до якої приєднались І.В. Ягич, О.І. Соболевський, Б.М. Ляпунов та ін.

На думку М.М. Каринського, світські й церковні пам'ятки є рівноправними джерелами, до даних яких треба ставитись з однаковою мірою довіри-недовіри. Порівняно з грамотами, давньоруські книги містять більш цінний для філолога матеріал. Хоча їхня «орфографія приховує живу душу мови, проте їхній матеріал більш різноманітний у тематичному та структурному стосунку» [9, с. 15].

О.О. Шахматов дійшов висновку, що для реконструкції історії мови найбільш цінними джерелами є не церковні, а світські пам'ятки, а з-поміж них – грамоти, оскільки мова грамот найближча до розмовної, менше зазнала впливу орфографічних традицій і порівняно послідовно зберігає орфографічні риси, які спираються на живу вимову. Цей методологічний напрям поділяли Є.Ф. Будде, Б.М. Ляпунов, В.А. Розов та ін.

Апологети рукописних книг (О.І. Соболевський, М.М. Каринський, Ю.Ф. Карський) виходили з постулату про надійність даних рукописів, особливо коли ці дані отримують підтвердження в наступній історії мови, у живій діалектній мові. При цьому, як зауважив В.Б. Крисько, «учений (О.І. Соболевський) не робить із рукописів фетиш, не кожне написання конкретного рукопису отримує в нього фонетичну або морфологічну інтерпретацію» [14, с. XIV].

Дослідники історії мови усвідомлювали той факт, що більшість пам'яток XI–XIV ст. – списки богослужбових книг, твори отців церкви та ін. – це переклади з грецької церковнослов'янською мовою, до яких унесли зміни руські переписувачі, відображаючи різною мірою особливості рідної мови. У зв'язку з цим О.І. Соболевський писав: «… кількість матеріалу, цінного для історії російської мови, що вони містять, порівняно незначна; нерідко виникають труднощі при визначенні, що саме належить руським переписувачам, а що було в південнослов'янських оригіналах… Дані низки рукописів інколи бувають зовсім безбарвні, не містять майже ніяких східнослов'янських, тим більше діалектних рис» [18, с. 10–11]. Розуміючи це, учений був завжди обережний у своїх висновках і, якщо писемний матеріал безпосередньо не свідчив про те, як відбувався мовний процес, свідомо уникав зайвої конкретизації.

О.І. Соболевський визнавав, що грамоти «майже завжди написані чистою руською мовою, без домішок церковнослов'янського елемента», проте вони «порівняно малоцінні через свою одноманітність» [18, с. 11]. М.М. Каринський додавав: «… до того ж вони (грамоти) багаті на конструкції шаблонного канцелярського письма своєї доби» [9, с. 15].

У результаті цієї наукової дискусії, за оцінкою В.І. Макарова, «… вносились обмеження у визначенні ступеня впливу графіки культурних центрів на систему говору, що її засвоював; підтверджувалась важлива роль писемних пам'яток (не лише грамот) для оцінювання фактів давньої мови: інколи пам'яткам можна довіряти більше, ніж сучасним говорам, які не залишаються незмінними впродовж часу і які ще досі чимало приховують від дослідників… У своє чергу, М.М. Каринський під впливом розвідок О.О. Шахматова прийняв його ідею щодо літературного впливу західної Болгарії на Русь уже з XII ст. і відокремив цей вплив від першого (X–XI ст.) й другого (XIV–XV ст.) південнослов'янського впливів» [15, с. 68–79].

У межах цієї дискусії традиційно виокремлюють протиставлення позицій О.О. Шахматова (відповідно, сучасні народні говори як головне джерело історико-лінгвістичних досліджень) й О.І. Соболевського (історичні пам'ятки як головне джерело). Уважаємо, що це протиставлення виправдано, якщо брати до уваги не всю наукову діяльність цих видатних учених, а її початковий етап.

Як зауважив В.В. Колесов, у своїх ранніх працях О.О. Шахматов «справді виступав скоріше як компаративіст, наслідуючи свого вчителя П.Ф. Фортунатова та протиставляючи свій метод дослідницьким принципам О.І. Соболевського. У зрілі роки О.О. Шахматов творчо поєднав різні методи дослідження, перетворюючи їх сплав на власний метод» [11, с. 55].

Відповідно, і в О.І. Соболевського в «Лекциях» ми часто знаходимо посилання на сучасні йому великоруські, українські та білоруські говори. Учений розглядав дані живих говорів як додаток до даних писемних пам'яток. Тоді як О.О. Шахматов підкреслював пріоритет вивчення живих говорів, що має передувати роботі з пам'ятками. Отже, обидва дослідники не заперечували важливість різних джерел, а лише по-різному розставляли акценти на них. І надалі історія питання джерел – це дискусія, що має бути першим: дослідження говорів чи писемних пам'яток, у межах останніх – церковні книги або світські.

А.Ю. Кримський розглядав пам'ятки, написані церковнослов'янською та іншими слов'янськими мовами, як важливі свідчення морфологічних явищ і процесів, що були характерні для української мови, оскільки вважав останню більш архаїчною, ніж російська [13, с. 7].

Характеризуючи праці Є.К. Тимченка, присвячені питанням української граматики, Л.А. Булаховський писав: «За матеріал, гідний дослідження, він уважав тільки фольклорну мову, мову староукраїнських пам'яток та лексику зовсім небагатьох письменників-класиків: Котляревського, Шевченка, Марка Вовчка» [2, с. 129]. Ігнорування вченим даних сучасної народної мови, на думку Л.А. Булаховського, «звужувало коло його досліджень і часто знецінювало його наукові висновки» [2, с. 129].

М.М. Дурново так розташував джерела вивчення історії давньоруської мови щодо зростання їх значимості: «1) усе, написане давньоруською мовою з її виникнення до останніх часів, а також пам'ятки, які давньоруські переписувачі писали іншими мовами та які тією чи іншою мірою відбивають особливості рідної мови їхніх авторів або переписувачів; 2) сучасні живі східнослов'янські мови в усіх їхніх наріччях; 3) слова, форми й звороти, а також фонетичні особливості, що були запозичені з давньоруської іншими мовами; 4) історичні свідчення іноземців про східнослов'янські мови» [4, с. 31].

Стосовно писемних пам'яток учений писав: «Лише найдавніші писемні пам'ятки тих самих мов (старослов'янської та давньоруської) надають можливість робити висновки про морфологічну будову слов'янських мов у X–XI ст. Свідчення писемних пам'яток важливі, між іншим, і через те, що вони можуть більш або менш точно датувати факти, які вони містять…» [5, с. 37].

Заслугою М.М. Дурново В.М. Живов і О.В. Нікітін уважають його новаторський підхід до аналізу писемних джерел, який, на жаль, не отримав заслуженої уваги та визнання серед істориків мови [6, с. XXV–XXVII]. Справа в тому, що в контексті критики давніх писемних пам'яток як свідчень історії живої

мови панівна наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. практика роботи з ними зводилась до вилучення з рукописів окремих фрагментів, які, на думку дослідників, відображали реальну вимову переписувачів. При цьому вихідним постулатом, який не підлягає ніяким сумнівам, уважалось те, що переписувач по-рабськи копіював оригінал, лише інколи роблячи помилки, у яких і знаходила відображення його жива вимова. Зазвичай історик мови лише полював за такими описками, відкидаючи решту тексту як непотріб.

Таке ставлення до писемних пам'яток як до джерела окремих фактів заперечує навіть думку про будь-яку системність. М.М. Дурново вважав, що подібний підхід перешкоджав адекватному оцінюванню знайдених фактів, оскільки їх значимість можна визначити лише в контексті всього рукопису, який необхідно розглядати як реалізацію системи, на яку спирався конкретний переписувач або автор. В.М. Живов визнає, що, хоча вчений створив методологічні засади лінгвістичного аналізу писемних пам'яток, які й досі зберігають своє значення, йому самому не завжди вдавалося уникнути методологічних помилок, які він помічав в інших дослідників [6, с. XXVI–XXVII].

Новим у роботах М.М. Дурново, за оцінкою В.М. Живова, була концепція старослов'янської як літературної мови, на відміну від молодограматичної традиції, яка розглядала старослов'янську лише як писемну фіксацію одного з болгарських говорів. Як результат взаємодії старослов'янської мови й місцевих слов'янських говорів, до яких вона «призвичається», утворюються окремі слов'янські літературні діалекти – церковнослов'янська мова окремих «ізводів», які надалі зазнають складної еволюції. Уявлення М.М. Дурново про церковнослов'янську мову як живу систему, що розвивається, також суперечило поглядам його сучасників.

С.П. Обнорський створював свою працю «Именное склонение…» на матеріалі російської художньої літератури XVIII–XIX ст., а також на основі численних діалектологічних джерел, звертаючись до інших східнослов'янських і західноєвропейських мов, греко-латинських джерел для пояснення відмінкових форм і їх хитань.

Після того, як у 1934 р. С.П. Обнорський висунув гіпотезу про первісну східнослов'янську основу давньоруської літературної мови, у пошуках більш детальної аргументації вчений звернувся до давньоруських світських писемних пам'яток, розвиваючи й удосконалюючи методику О.О. Шахматова.

У дисертаційному дослідженні, присвяченому питанню джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві, І.М. Рябініна дійшла таких висновків стосовно ієрархії джерел: «Учені Харківської, Казанської, Московської лінгвістичних шкіл уважали сучасні діалектні дані пріоритетним джерелом вивчення історії мови, при цьому матеріалові давніх писемних пам'яток відводилась роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел (О.О. Потебня, П.Г. Житецький, М.О. Колосов, І.О. Бодуен де Куртене, М.В. Крушевський, В.О. Богородицький, К.Ю. Аппель, О.О. Шахматов, М.С. Дурново, Є.Ф. Будде, С.М. Кульбакін та ін.).

У студіях О.І. Соболевського, М.М. Каринського, А.Ю. Кримського сучасні дані використовуються дуже обмежено та лише для підтвердження результатів, одержаних на матеріалі пам'яток.

Для Л.Л. Васильєва, П.О. Бузука, О.М. Колесси, К.Т. Німчинова, В.М. Ганцова сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступали як рівнозначні джерела вивчення історії мови» [17, с. 191–192].

В останні десятиріччя XX ст. в працях Л.П. Жуковської, Г.О. Хабургаєва, В.Б. Крисько й ін. була доведена правомірність звернення до пам'яток, написаних церковнослов'янською мовою, як до повноправних джерел вивчення історії східнослов'янських мов, особливо їх морфологічної будови [8; 14], у силу того що внутрішня реконструкція в галузі фонології й морфології вважається найбільш обгрунтованою завдяки обмеженому набору одиниць, що підлягають реконструкції [3, с. 301].

Висновки. Отже, мовознавці зазначеного періоду чітко окреслили коло джерел вивчення історії мови, порушили питання ієрархії джерел стосовно їх вартості й доцільності, збагатили практику роботи з джерелами новими методологічними засадами, указали на правомірність звернення до пам'яток, написаних церковнослов'янською мовою, як до повноправних джерел вивчення історії морфологічної будови східнослов'янських мов. Перспективу подальших досліджень убачаємо в розробці методів і принципів лінгвоісторіографічного аналізу.

Література:

1. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуен де Куртене. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – 1963. – 391 с.
2. Булаховський Л.А. Євген Костянтинович Тимченко / Л.А. Булаховський // Мовознавство. – 1948. – № 6. – С. 127–130.
3. Головин Б.Н. Общее языкознание : [учеб. пособ. для студ. пед. интов по спец. 2101 «Русск. яз. и лит.»] / Б.Н. Головин, Ф.М. Березин. – М. : Просвещение, 1979. – 416 с.
4. Дурново Н.Н. Введение в историю русского языка / Н.Н. Дурново. – М. : Наука, 1969. – 296 с.
5. Дурново Н.Н. Очерк истории русского языка / Н.Н. Дурново // Дурново Н.Н. Избранные работы по истории русского языка / Н.Н. Дурново. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 1–340.
6. Живов В.М. Н.Н. Дурново и его идеи в области современного языкознания / В.М. Живов // Дурново Н.Н. Избранные работы по истории русского языка / Н.Н. Дурново. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. VII–XXVIII.
7. Жилко Ф.Т. К.П. Михальчук / Ф.Т. Жилко // Українська мова в школі. – 1954. – № 2. – С. 26–33.
8. Жуковская Л.П. О некоторых проблемах истории русского литературного языка древнейшего периода / Л.П. Жуковская // Вопросы языкознания. – 1972. – № 5. – С. 70–75.
9. Каринский Н.М. Воспоминания о А.А. Шахматове / Н.М. Каринский // Архив АН СССР. – Ф. 468, Оп. 1, д. – 186; л. 15 об.
10. Карский Е.Ф. А.А. Шахматов как историк русского языка / Е.Ф. Карский // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 653–662.
11. Колесов В.В. Значение лингвистических трудов А.А. Шахматова для современного славянского языкознания / В.В. Колесов // Вопросы языкознания. – 1971. – № 2. – С. 53–61.
12. Кондрашов Н.А. Вклад И.А. Бодуэна де Куртене в общее языкознание и славистику (к 150-летию со дня рождения) / Н.А. Кондрашов // Русский язык в школе. – 1995. – № 3. – С. 96–100.
13. Крымский А.Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А.Е. Крымский – М., 1907. – Т. 2. – Вып. 1. – 1907. – 105 с.
14. Крысько В.Б. Соболевский А.И. Труды по истории русского языка (предисловие и комментарий) / В.Б. Крысько // Классики отечественной филологии. Т. 1 : Очерки из истории русского языка. Лекции по истории русского языка – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. XI–XV.
15. Макаров В.И. Источники изучения истории русского языка в концепции А.А. Шахматова / В.И. Макаров // Русское языкознание : респ. межвед. науч. сб. – 1990. – Вып. 21. – С. 66–71.

16. Потебня А.А. Заметки по исторической грамматике русского языка / А.А. Потебня // Журнал Мин-ва народного просвещения. – 1874. – Март. – С. 303.
17. Рябініна І.М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / І.М. Рябініна. – Слов'янськ, 2007. – 230 с.
18. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка / А.И. Соболевский // Труды по истории русского языка. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – 2004. – С. 153–233.
19. Сорокин Ю.С. Эволюция понятия историзма в русском языкознании 1830–1840-х гг. / Ю.С. Сорокин // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / отв. ред. А.В. Десницкая. – Л. : Наука, 1984. – С. 200–235.

Приступа Т. И. Украинские и российские лингвисты 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. об источниках изучения истории морфологических форм восточнославянских языков

Аннотация. В статье впервые осуществлена попытка комплексно проанализировать и систематизировать в лингвоисториографическом аспекте результаты исследований украинскими и русскими лингвистами 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. вопроса источников изучения развития морфологического строя восточнославянских языков, их иерархии и целесообразности. Автор попытался проследить взаимодействие разных подходов и гипотез, их вклад в развитие методологии лингвогенетических исследований древнерусского языка в последующий период.

Ключевые слова: письменные памятники, говоры, диалект, светские документы, церковнославянский язык.

Prystupa T. Ukrainian and Russian linguists' claims about the sources of historical research of the morphological forms of the East-Slavic languages

Summary. The article is the first attempt of linguistic-historiographic study of the development of the methodological premises of historical research of the East-Slavic languages, based on numerous works by Ukrainian and Russian linguists of 1870s. – 1930-s. The author analyzes the respective linguists' claims concerning the sources and their hierarchy, their contribution to the development of methodology of linguistic-genetic studies of Old-Russian morphological evolution.

Key words: written sources, dialect, secular papers, Church-Slavic language.